

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ (1922-1938 РР.)

У статті досліджуються головні аспекти становлення і розвитку радянської грошової системи з моменту утворення Радянського Союзу до часу введення в обіг паперових грошових знаків нового зразка напередодні Другої світової війни.

Ключові слова: емісія, радзнак, грошова система, реформа, карбованець, монета, копійка, червінець, казначейський білет.

В статье исследуются главные аспекты становления и развития советской денежной системы с момента образования Советского Союза до периода введения в оборот бумажных денежных знаков нового образца накануне Второй мировой войны.

Ключевые слова: эмиссия, совзнак, денежная система, реформа, рубль, монета, копейка, червонец, казначейский билет.

In the article explores the main aspects of the formation and development of the Soviet monetary system since the formation of the Soviet Union until the introduction into circulation of paper currency of the new model before the Second World War.

Key words: emission, sovznak, the monetary system reform, the ruble, coin, penny, chervonets, treasury note.

Історія грошового обігу в Радянському Союзі належить до малодосліджених проблем у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що її розробка дає змогу ввести нові характеристики до вивчення фінансово-економічної історії Української держави.

Прийняття декларації «Про державний суверенітет України» і Акту проголошення незалежності зумовили корінні зміни у всіх сферах життя суспільства. Як незалежна держава, Україна самостійно визначає свій політичний, державно-правовий та економічний статус, формує стратегію і тактику свого розвитку, розробляє державні програми соціального і економічного розвитку. Розбудова правової держави та громадянського суспільства відкрила нову сторінку в історії українських національних грошей. Відповідно до указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 2 вересня 1996 р., Національним банком України була введена нова грошова одиниця – гривня.

Проте, до часу проголошення незалежності, Україна з 1922 р. була республікою у складі СРСР, тому на неї поширювалась загальносоюзна грошова система (з 1919 р. – загальноросійська (РСФРР) за укладеними угодами з урядом УСРР) з відповідною валютою – радянським карбованцем.

Інтерес до вивчення історичного минулого особливо посилюється у сучасних умовах. Вивченням грошової системи СРСР займаються такі дослідники, як Г. Белоглазова [4], О. Малишев [12], О. Мелков [13], А. Мельникова [14], П. Рябенко [17], Р. Шуст [22], які в своїх працях пролили світло на

дану тему в економічній історії СРСР, дослідивши такий її аспект, як становлення, розвиток і особливості функціонування грошової системи. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує колективна праця «Бумажные денежные знаки России и СССР» (1993 р.) [1], автори якої висвітлюють еволюцію радянської грошово-кредитної системи, зокрема її ідеологічний аспект.

Увагу автора привертає історія грошової системи Радянського Союзу у довоєнний період. Дослідження цього питання має велике науково-пізнавальне й практичне значення. Актуальним в історичному і джерелознавчому плані є цілісне, комплексне, системне й об'єктивне дослідження історії розвитку радянської грошової системи в 1922-1938 рр. для всебічного вивчення важливого періоду в історії України, що відповідає потребам як історичної науки, так і суспільства в цілому.

У період громадянської війни, її завершення та остаточного встановлення радянської влади в Україні, Білорусії, Закавказькій та Російській СФРР, Раднаркомом останньої проводились заходи щодо централізації довкола неї економіки та фінансової системи радянських республік. Ключові питання у цих та інших галузях народного господарства та військової сфери для зручності управління повинні були вирішуватися в Москві. Як складовий елемент даної політики виникла необхідність впровадження єдиної валюти та єдиного Державного банку.

Становлення грошової системи Радянського Союзу з повною очевидністю показало необхідність збереження грошей за доби соціалізму, оскільки за

цього ладу збереглося товарне виробництво та грошовий обіг. Ще в 1918 р. Голова РНК В. І. Ленін справедливо зауважував, що «всілякі наші радикальні реформи будуть приречені на невдачу, якщо ми не матимемо успіху в фінансовій політиці» [11, с. 351]. Також, на наш погляд, варто звернути увагу на те, що пізніше Й. В. Сталін зазначав, що «гроші залишаться у нас ще довго, аж до завершення першої стадії комунізму, – соціалістичної стадії розвитку» [19, с. 576].

Але протягом 1917-1920 рр. радянський уряд все ж проводив політику з ліквідації грошового обігу в країні (в рамках політики «воєнного комунізму») [4, с. 175]. Декретом від 14 (27) грудня 1917 р. всі банки та банкірські контори було націоналізовано [21, с. 7]. У січні 1918 р. на базі злиття Державного і приватних банків було створено Народний банк РСФРР [14, с. 12]. За твердженням Г. Белоглазової, з січня 1920 р. в країні фактично не існувало банків [4, с. 175]. На наш погляд, це був наслідок політики «воєнного комунізму». Адже в 1920-1921 рр. роль грошей була зведена нанівець через безгрошовий розрахунок в час його реалізації у 1917-1921 рр. [14, с. 26]. Проте випуск банківських кредитних білетів не припинявся. Ситуація змінилася з початком проведення в середині 1921 р. нової економічної політики. Для поновлення товарно-грошових відносин необхідно було відновити кредитну систему в країні. 15 жовтня 1921 р. був створений Державний банк РСФРР із капіталом у розмірі 2 трлн крб. Свою діяльність банк почав 16 листопада 1921 р. Основними цілями діяльності Держбанку були: відновлення грошового обігу й контроль за його здійсненням; сприяння розвитку промисловості, сільського господарства й товарообігу [4, с. 175]. Декретом РНК РСФРР від 11 жовтня 1922 р. Держбанку було надане право емісії банківських білетів [3], а пізніше й розмінної монети [13].

Перші роки радянської влади та економічна політика «воєнного комунізму» призвели до цілковитого розбалансування товарно-грошового обігу та гіперінфляції. На 1921-1922 рр. реальна вартість 100 тис. «радзнаків» (перші радянські гроші) дорівнювала вартості однієї дореволюційної копійки [2]. Радянські урядовці розуміли, що економічну кризу треба подолати і створити міцну загальнодержавну грошово-кредитну систему і ввести в обіг тверду валюту. Ці та інші задачі були покладені на Народний комісаріат фінансів РСФРР, який на той час очолював Григорій Якович Сокольников (справжнє ім'я – Гірш Янкелевич Брілліант) (1888-1939 рр.), 5-й Нарком фінансів, якому судилося стати першим Народним комісаром фінансів СРСР [18]. В основу реформи було покладено ідею співробітника Інституту економічних досліджень Наркомату фінансів РСФРР В. Тарновського про обіг кількох грошових одиниць. Одна забезпечувалась урядом золотом, інша – це «простий» інфляційний паперовий карбованець «радзнак». Тобто в країні, протягом деякого часу мало існувати кілька грошових систем [2].

Завдяки наполегливості та високому професійному рівню тогочасних співробітників Наркомфіну реформа почала набирати обертів. По-перше, треба було подолати гіперінфляцію. Для цього, за вказівкою РНК РСФРР була проведена деномінація (обмін знецінених грошових знаків на нові) за курсом 50 тис. радзнаків 1919-1923 рр. за один новий карбованець 1923 р. [14, с. 64] (гроші нерадянських урядів не визнавались за ті, що підлягають обміну [5]). Знецінені паперові гроші вилучались у населення місцевими фінансовими установами та Держкомунгоспами, і підлягали ліквідації на місці шляхом спалення у присутності комісії з різних органів місцевої влади. Аналогічні дії проводились і щодо вилучених з обігу грошових знаків, котрі зберігались у сховищах місцевих відділів Державного банку [6]. Цього ж року Держбанк РСФРР було перетворено в Державний банк СРСР [4, с. 176].

Протягом 1922-1924 рр. в країні офіційно ходило дві валютні одиниці – радзнак і карбованець. 14 лютого 1924 р. цей процес було змінено Декретом ЦВК та РНК, за яким до 10 квітня радзнак припиняв перебування в обігу і платоспроможною валютою залишався лише радянський карбованець, який, до того ж, забезпечувався золотом, а випущені паперові копійки мали рівні права з металевими монетами. На кожній купюрі з цього часу (і до 1991 р.) був напис номіналу і назви валюти мовами республік СРСР. Монети, що перебували в обігу, виготовлялись із міді (півкопійки, 1, 2, 3, 5 коп.) та срібла (10, 15, 20 коп 500-ї проби, а 50 коп та один карбованець – 900-925 проби) [16]. Монета в 10 крб («червінець»), виготовлялася з золота 900-ї проби і важила 8,603 грамів [15].

На думку автора, радянський уряд не випадково в перше десятиріччя пішов на чеканку монет не з дешевих сплавів, а з міді, срібла та золота, хоча це часто викликало проблеми з матеріалом для монет (Держбанк навіть організував та проводив серед населення закупівлю монет царського карбування для виготовлення з них радянських [8]) і іноді це було економічно невиправданним, оскільки монети з дорогоцінних металів швидко розходились по руках і люди не поспішали ними користуватись, а зберігали вдома, що спричиняло їх дефіцит в обігу [7]. А це робилося насамперед для того, що в роки відбудови народного господарства та становлення молодій державі «робітників і селян» необхідною мірою було повернення довіри до грошей, у даному випадку – викликати довіру до нових радянських грошей, показати її корінну відмінність від численних радзнаків періоду громадянської війни, грошей царського режиму, «керенок», кредитних білетів антибільшовицьких (так званих «контрреволюційних») урядів і тощо. Випуск срібних та золотих грошей сприяв обміну царського срібла і золота на радянське, населення почало довіряти новій валюті. Паперові знаки навіть втрачали популярність як засіб заощадження. У газеті «Экономическая жизнь» писали наступне: «в селах, куди проникла срібна

монета, настрій піднесений і захоплений. До володарів срібних монет влаштовувались паломництва з далеких сіл. І в селах почали діставати сховану колись царську срібну монету, на яку склався своєрідний курс – старі карбованці та монети 50 коп цінувались вдвічі дешевше радянських» [20, с. 3].

Слід зазначити, що випущені в обіг нові паперові грошові знаки та монети, як і їх попередники, носили ідеологічне навантаження щодо економічної та політичної програми радянської влади. На них можна побачити зображення робітника і селянина на фоні фабрик і заводів, що символізувало союз робітничого класу і селянства. Також зображались трактор, плуг (5 крб), коваль (50 коп зразка 1924 р.), сіяч (монета «Один червінець» зразка 1923 р.) [16].

Окремо, на наш погляд, слід зупинитися на випуску монети «Один червінець». Її поява почалася з того, що 25 червня 1922 р. заступник голови Уряду РСФРР Олексій Риков підписав декрет про надання Державному банку права випуску банківських білетів – червінців. Стійкість червінця забезпечувалася Державним банком на 25 % дорогішими металами та іноземною валютою, а на 75 % – ліквідними товарами, векселями та іншими зобов'язаннями.

Одночасно з випуском паперових червінців було прийнято рішення про випуск золотих червінців у вигляді монет. Металеві червінці в основному використовувалися урядом для зовнішньо-торгівельних операцій, а паперові для внутрішніх.

3 листопада 1922 р. почалося надходження в обіг «золотих» паперових банкнот номіналом в 1, 3, 5, 10 і 25 червінців. Від купюр в 1/2, 2 і 50 червінців було вирішено відмовитися, хоча у 1928 р. купюра в два червінці все ж таки була введена в обіг. На банкнотах було зафіксовано, що один червінець містить один золотник 78,24 долі (8,6 г) чистого золота, та уточнення, що початок обміну його на золото «встановлюється окремим урядовим актом».

Їх популярність серед населення була досить великою, як власне і срібних радянських монет. Причому саме червінець став своєрідним пам'ятником НЕПу та символом Радянського Союзу за кордоном, оскільки до Олімпіади-80 на спеціальне урядове замовлення було виготовлено на Монетному дворі в Москві кілька партій сувенірних червінців зразка 1923 р., де рік карбування ставився вже сучасний (1975-1982 рр.) для продажу іноземним туристам в СРСР, а також за кордоном [10].

Десятирублевий золотий червінець оцінювався на ринку в 12500 руб «радзнаків» зразка 1922 р., але Держбанк, керуючись кон'юктурою, оцінив його в 11400 руб «радзнаків», тобто трохи нижче реального курсу [2].

На внутрішньому ринку курс червінця залишався високим як щодо золотої десятирублевої монети царського карбування, так і щодо долара США. Високий рівень довіри до червінця

був і за кордоном. У 1924 р. він належно цінувався у Латвії, Естонії, Китаї та Персії. З березня 1925 р. розпочалося котирування червінця у Туреччині, з квітня – в Італії, а з червня – в Литві, Австрії та Монголії. В низці інших країн (Польща, Німеччина, Англія, США та ін.) при проведенні міжнародних розрахунків червінець прирівнювався до царської колоїї десятикоти [22, с. 277].

Золотий червінець почав вилучатися з обігу після 1925 р. через те, що в більшості країн світу вже йшов процес переходу до золотозливкового стандарту, зменшеної форми повноцінного золотого стандарту. Тому чистий золотий стандарт дореволюційного зразка вже був економічно застарілим [10]. До того ж, на наш погляд, радянській владі не вигідно було мати в обігу золоті монети, оскільки, завдяки їм радянський громадянин міг бути незалежним від влади і мав вільно використовувану в будь-якій країні світу валюту у вигляді дорогоцінного високопробного золота.

Результати грошової реформи 1924 р. стали відчутними доволі швидко. На перших порах різко зменшився розмір банківської емісії, що стримувало розвиток інфляційних процесів. У перші місяці 1924 р. помітно впали ціни на золото, срібло, коштовності та іноземну валюту. Завдяки позитивному зовнішньоторговельному балансу в країні відчувалася реальний надлишок іноземної валюти. Станом на 1 вересня 1924 р. в обігу перебувало грошей на суму 648234,1 тис. червінців, радянських карбованців, у тому числі банкнот – 312115,8 тис. крб, казначейських білетів – 181043,9 тис. крб, срібної монети – 42321,9 тис. крб, мідної монети – 29,2 тис. крб, розмінних бон – 22723,3 тис. крб. Однак через хибну емісійну політику Державного банку вже з літніх місяців 1924 р. відбулося падіння купівельної спроможності червінця. В грошовому господарстві почали спостерігатися негативні тенденції: з одного боку, зростав грошовий обіг, а з другого – знижувались ціни на промислові товари. Це призвело до появи в країні товарного голоду на промислові товари.

У середині 1920-х рр. відчутною стала необхідність проведення в країні реконструкції промисловості – індустріалізації. Повним виходом з ситуації, що склалася, могло бути вільноринкове зростання цін на промислові товари, яке привело б до вилучення надлишку грошей від населення. Однак у той час керівництво Радянського Союзу не хотіло вдаватися до такого непопулярного кроку. В жертву політичній кон'юктурі було принесено грошову систему, впорядковану реформою 1924 р. З урахуванням готівкових та безготівкових розрахунків з 1 жовтня 1924 р. до 1 грудня 1925 р. загальна кількість грошової маси зросла у три рази. Водночас вартість карбованця зменшилась на 4 коп. З 70 % до 40 % скоротилось золотовалютне забезпечення емісії.

Здійснення щораз нових емісій банкнот та казначейських білетів приводило до появи на ринку нових зразків паперових грошей. Так, у 1925 р. було випущено казначейські білети нового

зразка номіналом 3 та 5 крб; у 1926 р. емітувався банківський білет номіналом один червінець, а в 1928 р. – 2 та 5 червінців. Крім того, з другої половини 1924 р. Центральна каса Наркомфіну випускала короткотермінові платіжні зобов'язання номіналом 100, 250, 500 та одна тис. крб, які вчасно не погашалися і на кінець 1926 р. заборгованість за цими цінними паперами перевищила 100 млн.

Зі згортанням НЕПу поступово реформувалася і радянська грошова система. В умовах тотального державного планування та розподілу, рубль дедалі більше ставав символічним засобом платежу.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. всезростаюча інфляція призвела до краху грошової системи, що базувалася на повновартісному, забезпеченому золотовалютними запасами червінця. Н. Брюханову, який очолював Народний комісаріат фінансів у 1926-1930 рр., зі значними труднощами вдавалося підтримувати стабільність радянської валюти. У січні 1931 р. вартість одного карбованця в провінції становила лише 8 дореволюційних копійок. За період з 1 січня 1931 р. до 1 січня 1934 р. кількість грошей на руках у населення зросла у 2,6 рази. Загалом обсяг грошової маси у 1929-1937 рр. збільшився у вісім разів [22, с. 277-278]. Короткий період ринкових відносин, хоча й обмежених, доказав неможливість їх існування в умовах державної власності на основні засоби виробництва та командно-адміністративного диктату і волюнтаризму в економіці.

Починаючи з 1931 р. в обіг було введено бронзові 1, 2, 3, 5 та нікелеві 10, 15 і 20 коп. Нові монети було значно важче підробити чи знищити. Вага та розміри нових монет не відрізнялися від попередніх срібних емісій, лише змінено було зображення їх реверса: на ньому вміщено поясне зображення робітника, який обома руками підтримував щит з позначенням номіналу монети, над щитом – дата емісії. Навколо монети розміщено кругову легенду з повною назвою держави «СОЮЗ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК». Натомість, зі зворотнього боку (реверса) усунено абревіатуру «СССР». Автором проекту даних монет був О. Васютинський [16]. Офіційно запровадження нікелевих монет пояснювалося тим, що срібні та мідні монети є нетривалими у використанні і на них швидко стирався номінал та герб СРСР і монета ставала шматком металу [22, с. 278-279]. Хоча, насправді, крім фінансових негараздів в країні та «нетривалості використання» срібних монет це було зроблено ще й тому, що влада хотіла остаточно позбавити громадян мати заощадження в сріблі, також вільно використовуваному засобі платежу.

Нова нікелева монета ввійшла в обіг з 27 лютого 1932 р. Широкомасштабна емісія розмінних нікелевих монет велася у 1931-1934 рр. на Монетному дворі. Про її розміри та потребу країни в розмінній монеті свідчить те, що лише у 1933 р. було відкарбовано монет номіналом 10 коп – 163,125 млн шт., 15 коп – 127,591 млн шт., 20 коп –

143,927 млн шт. [18, с. 278]. На думку автора, монети випускалися всього три роки через те, що їх було важко виготовляти через складний за малюнком штамп аверсу (зовнішнього боку), який, ймовірно, швидко псувався. Номінал був розташований не в центрі, а зсунений на край монети, що створювало незручності для громадян при розрахунку цими копійками. До того ж, на відміну від срібних грошей, які часто підробляли [9], нікелеві не потребували сильного ступеню захисту від підробки.

У 1935 р. знову було змінено зовнішній вигляд нікелевих монет, які тепер більше нагадували радянські білонні емісії другої половини 1920-х рр. На аверсі монет було – позначення номіналу та дата емісії, навколо яких – колосок та дубове листя. Такий дизайн не змінювався аж до 1961 р. Зростала лише кількість стрічок на вінку з колосся, що був елементом герба: в 1935-1936 рр. їх було 7, 1937-1946 – 11, 1948-1956 рр. – 16, а з 1957 р. – 15. Також з монет (а з 1934 р. і з паперових грошей) було прибрано лозунг «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

У 1932 р. в обіг було запроваджено купюри номінальною вартістю три червінці, а в червні 1934 р. здійснено новий випуск казначейських білетів вартістю 1, 3 та 5 крб [17, с. 35]. З невідомих причин на них (як і на зразках 1937, 1938 та 1947 рр.) був відсутній водяний знак [16]. На нашу думку, це зробили для спрощення та здешевлення їх виготовлення. В 1937 р. вони були випущені вдруге без зміни року на купюрах. Проте, на відміну від купюр 1934 р. на цих не було підпису Народного комісара фінансів та касира Держбанку СРСР. На думку автора статті це було зроблено тому, щоб у випадку оголошення Народного комісара фінансів або касира «ворогом народу» не робити зайву роботу з вилучення або виправлення паперових грошей. Така система виготовлення паперових грошей без підписів керівників фінансової галузі країни збереглася до розпаду СРСР.

Нова серія банківських білетів – червінців надійшла в обіг на початку 1938 р.: чотири купюри в одностипному оформленні – 1, 3, 5, 10 червінців. З нагоди 20-річчя Жовтневої революції у правій частині всіх купюр даного типу розмістили портрет В. І. Леніна. Дані червінці, як і купюри 1, 3, 5 крб фактично вже не забезпечувалися золотом, про що свідчило те, що в написі на них не було зазначено місткість золота в даній купюрі [12, с. 207-208]. До речі, це були останні червінці Радянського Союзу.

Нові казначейські білети були випущені у 1938 р. Вони, по суті, завершили еволюцію радянської грошової системи довоєнного періоду. На них вже не стояло жодного підпису керівної особи з Держбанку або Наркомфіну. Сюжети малюнків відображали передвоєнні роки розвитку радянського суспільства. На квитку карбованцевого достоїнства був зображений шахтар, що стискав у руках відбійний молоток [16]. Його вигляд передає напруженість творчої праці людей цієї важливої

професії для зміцнення економічного потенціалу країни Рад. До того ж, у зв'язку з розвитком стаханівського руху, це не було випадковим вибором. На думку автора, зображений шахтар на купюрі в один карбованець, нагадує всім відомого Олексія Стаханова.

Сюжет малюнка на білеті державної скарбниці СРСР номінальною вартістю 3 крб відбив тривожну міжнародну ситуацію 1930-х рр. В обстановці погрози початку нової світової війни СРСР прагнув до зміцнення обороноздатності та міці Збройних Сил. На білеті державної скарбниці в 3 крб. зображені два червоноармійці в похідному спорядженні. За всі попередні роки випусків радянських загальнодержавних грошових знаків зображення воїнів містилося тільки на грошових знаках СРСР зразка 1923 р. номіналом 25 тис. крб. Тоді цей малюнок був даною поваги до Червоної Армії як переможця в громадянській війні. Зображення воїна на трьох карбованцях зразка 1938 р. вперше містило такий елемент композиції, як бойова зброя в його руках.

На квитку номіналом у п'ять карбованцях зображений льотчик на тлі літака. Подібний сюжет

відображав великі досягнення вітчизняної авіації й літакобудування, подвиги радянських льотчиків – В. П. Чкалова, С. О. Леваневського, В. С. Гризодубової та ін. [1, с. 139].

Всі грошові знаки 1934-1938 рр. перебували в обігу на рівних правах незалежно від року емісії до реформи 1947 р. [12, с. 209].

Отже, завдяки вчасному переходу до нової економічної політики, країні за короткий час вдалося подолати труднощі, пов'язані з розрухою народного господарства, і, перебуваючи в міжнародній ізоляції, закласти основи ринкової економіки. Свідченням цього є впорядкування грошового господарства. Протягом декількох років було пройдено шлях від майже повного скасування грошей, через одну з найбільших в Європі інфляцій, до повновартісної стабільної грошової одиниці – червінця. Однак швидко здобутки грошової реформи 1924 р. були зведені нанівець запровадженням планово-адміністративного господарювання та небажанням радянської влади дозволити населенню тримати заощадження у твердій забезпеченій золотом валюті та срібних і золотих монетах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васюков А. И. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Васюков, В. В. Горшков, В. И. Колесников, М. М. Чистяков. – СПб. : Политехника, 1993. – 215 с.
2. Грошова реформа 1922-24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Декрет СНК 11.10.22. О предоставлении Государственному Банку права выпуска банковых билетов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fox-notes.ru/gezetz/gezetz_00054_baranoff.htm.
3. Деньги. Кредит. Банки: Учебник / Под ред. Г. Н. Белоглазовой. – М. : Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – 392 с.
4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р – 117, оп. 1, спр. 33. – Арк. 61.
5. Там само. – Спр. 266. – Арк. 1.
6. ДАМО, ф. Р – 980, оп. 1, спр. 73. – Арк. 14.
7. Там само. – Спр. 84. – Арк. 1.
8. Там само. – Спр. 254. – Арк. 101.
9. Золотой червонец сеятель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tomovl.ru/money/money_Chervonets_seatel.html.
10. Ленин В. И. Полн. собр. соч. в 55 томах. Том 36. Издание пятое. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – 743 с.
11. Малышев А. И. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Малышев, В. И. Таранков, И. Н. Смиранный. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 496 с.
12. Мелков А. Е. Государственный банк СССР // Большая советская энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovari.yandex.ru>.
13. Мельникова А. С. Твердые деньги / А. С. Мельникова. – М. : Политиздат, 1973. – 72 с.
14. Отпускные цены Банка России на инвестиционные монеты по состоянию на 6 мая 2011 года [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.cbr.ru/bank-notes_coins/base_of_memorable_coins/coins1.asp?cat_num=3213-0010.
15. Рубль СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
16. Рябченко П. Паперові гроші на території України / П. Рябченко. // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С.30–36.
17. Сокольников Григорий // Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/13885>
18. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. Издание десятое. / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1939. – 652 с.
19. Твердые деньги // Экономическая жизнь. – 1924. – 25 марта. – С. 3.
20. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений правительства РСФСР: Том 1. 1917 – 1928 гг. – М. : Госюриздат, 1959. – 662 с.
21. Шуст Р. М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посібник / Р. М. Шуст. – К. : Знання, 2007. – 371 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю. В. Котляр;
д.і.н, проф. Є. Г. Сінкевич.

© Міронова І. С.,
Горбатюк К. Є., 2012

Дата надходження статті до редколегії 19.02.2012 р.

МІРОНОВА Ірина Сергіївна (1976 р. н.). У 1998 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: історія поштових установ на півдні України (друга половина XVIII – початок XX століття).

ГОРБАТЮК Костянтин Євгенійович (1991 р. н.). Студент IV курсу факультету політичних наук, спеціальності «Історія» Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: історія становлення і розвитку грошової та кредитно-банківської системи СРСР і України.